

УДК 330.837: 665.7

**НЕФОРМАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ЯК ЧИННИК МОНОПОЛІЗАЦІЇ
РИНКУ НАФТОПРОДУКТІВ В УКРАЇНІ****Кантур К.С.***Львівський національний університет імені Івана Франка*

Публікація присвячена проблемі поширення монопольних тенденцій на ринку нафтопродуктів в Україні. Першочергова увага зосереджена на чинниках антиконкурентної поведінки суб'єктів цього ринку, зокрема на дослідженні тих неформальних інститутів, які сприяють поширенню картельних угод між імпортерами нафтопродуктів до України. Основним завданням дослідження є виявлення основних неформальних інститутів, які спричиняють поширенню монопольних тенденцій на вітчизняному ринку нафтопродуктів, та окреслення пріоритетних засобів їх подолання.

Методологічною основою дослідження стали теоретичні напрацювання представників економічного інституціоналізму, а також праці теоретиків класичної та неокласичної економіки, зокрема учених австрійської та фрайбурзької шкіл. Головний акцент дослідження зроблено на дослідженні впливу неформальних інститутів на учасників ринку нафтопродуктів в Україні, які переважно випадають із поля зору дослідників. Саме у цьому полягає основний елемент наукової новизни дослідження та його оригінальність.

Доведено, що неформальні інститути в сучасних соціально-економічних умовах чинять переважно деструктивний вплив на розвиток ринку нафтопродуктів в Україні, оскільки спонукають імпортерів та інших гравців цього ринку до узгодженої антиконкурентної поведінки. Водночас, встановлено, що в нинішніх українських реаліях не достатньою мірою використовується потенціал позитивного впливу неформальних інститутів на стимулювання конкуренції між учасниками ринку нафтопродуктів. Передусім це стосується диверсифікації інституційного середовища ринкового регулювання та посилення регуляторного впливу інститутів громадського суспільства. На цій підставі запропоновано більш активно залучати допоміжні та конкуруючі неформальні інститути до механізмів антимонопольного регулювання ринку нафтопродуктів в Україні.

Позитивними соціальними наслідками втілення запропонованих заходів у життя стане обмеження монопольних тенденцій на вітчизняному ринку нафтопродуктів, зокрема недопущення картельних змов у його межах, а також усунення практики необґрунтованого завищення цін на паливо-мастильні матеріали чи продажу неякісного пального за цінами більш елітних видів.

Ключові слова: ринок нафтопродуктів, неформальні інститути, антиконкурентна поведінка, картельні змови, антимонопольне регулювання

© Кантур К.С., 2017

UDC 330.837: 665.7

INFORMAL INSTITUTES AS A FACTOR OF MONOPOLISATION OF THE PETROLEUM MARKET IN UKRAINE**Kantur K.***National University of Lviv named after Ivan Franko*

The publication is devoted to the problem of the distribution of monopolistic tendencies in the market of petroleum products in Ukraine. The primary attention has been focused on the factors of the anticompetitive behavior of the subjects of this market, in particular the study of those informal institutions that promote the proliferation of cartel agreements between importers of petroleum products to Ukraine. The main objective of the study is to identify the main informal institutions that cause the spread of monopolistic tendencies in the domestic market of petroleum products, as well as outline the priority means to overcome them. The works of scientists of economic institutionalism, as well as the works of scientists of the classical and neoclassical economies, in particular the scientists of the Austrian and Freiburg schools, have been used as the methodological basis of the study. The studies of the influence of informal institutions on oil product market participants in Ukraine, which largely fall out of the field of view of researcher, have been the main focus of the study. This is the main element of the scientific novelty of the study and its originality. It has been proved that informal institutions in modern socio-economic conditions have got a predominantly destructive effect on the development of the oil products market in Ukraine, as they encourage importers and other players in this market to co-ordinate anticompetitive behavior.

At the same time, it has been established that in the current Ukrainian realities the potential of the positive influence of informal institutes to stimulate competition between oil product market participants is not used to a sufficient degree. First of all, it concerns the diversification of the institutional environment of market regulation and the strengthening of the regulatory influence of civil society institutions. On this basis, it has been proposed to more actively involve auxiliary and competing informal institutions in the mechanisms of antimonopoly regulation of the oil products market in Ukraine.

Positive social consequences of implementation of the proposed measures would be the restriction of monopolistic tendencies in the domestic market of petroleum products, in particular the prevention of cartel conspiracies within it, as well as the elimination of the practice of unreasonable excessive prices for fuel and lubricants or the sale of low-quality fuel at prices of more elite species.

Keywords: oil products market, informal institutions, anticompetitive behavior, cartel conspiracies, antimonopoly regulation.

Актуальність проблеми. Ситуація на українському ринку нафто-продуктів протягом останніх років перебуває у полі зору багатьох

вітчизняних дослідників, що зумовлено його суттєвим впливом на розвиток національної економіки, зокрема в умовах посилення коливань на валютному ринку. Адже переважна частина нафтопродуктів завозиться в Україну з-за кордону, що призводить до значного зростання їх вартості у зв'язку зі знеціненням національної грошової одиниці. У свою чергу, подорожчання нафтопродуктів негативно відображається на цій ситуації на суміжних ринках: транспортних послуг і пасажирських перевезень, сільськогосподарського виробництва, енергетики та комунальних послуг тощо.

Особливо гостро вказані проблеми проявляються через наявність тенденцій до монополізації вказаного ринку, на якому переважає невелика кількість потужних гравців, що робить його вразливим з погляду ризиків виникнення картельних змов та проявів узгодженої антиконкурентної поведінки, спрямованої на завищення цін. Це актуалізує наукові дослідження, спрямовані на виявлення основних чинників монополізації ринку нафтопродуктів в Україні, та розробку заходів, спрямованих на подолання монопольних тенденцій у його межах, як у короткостроковому періоді, так і середньо- та довгостроковій перспективі.

Аналіз останніх наукових досліджень. Зважаючи на актуальність вказаної проблематики, висвітленню різних її аспектів присвячені численні публікації українських науковців. Так, проблеми антимонопольного регулювання вітчизняної економіки аналізуються в наукових працях Ю. Архангельського [1], С. Валітова [2], О. Горняка [4], І. Дахна [7], Ю. Журика [10], Н. Кузнецової [13], В. Лагутіна [14], П. Матюшка [17], Ю. Ульяновченка [24] та інших вчених.

Особливостям розвитку ринку нафтопродуктів України та його окремих складових, у тому числі в контексті антимонопольного регулювання, приділяли увагу А. Дронова [8], В. Лесик [15], А. Остапко [20], Г. Рябцев [21], Г. Семів [22], С. Семів [22], В. Харук [25] та інші.

Водночас, окреслена проблематика здебільшого досліджувалася з погляду інституційно-правових та організаційно-економічних аспектів її формування та розвитку. Проте з поля зору багатьох дослідників випадає вплив неформальних інститутів на функціонування вітчизняного ринку нафтопродуктів, зокрема у контексті монопольних тенденцій його розвитку.

Метою роботи є виявлення основних неформальних інститутів, які спричиняють поширення монопольних тенденцій на вітчизняному ринку нафтопродуктів, та окреслення пріоритетних засобів їх подолання.

Викладення основного матеріалу дослідження. Однією з найбільших проблем, що ускладнюють розвиток ринку нафтопродуктів в Україні за зразком цивілізованих держав світу є поширення монопольних тенденцій у його межах.

Зокрема, вітчизняні дослідники відзначають поширеність картельних форм антиконкурентної поведінки основних учасників цього ринку. Ідеться переважно про паралельну цінову поведінку, коли компанії підтримують на власних АЗС майже однакові ціни. Попри відсутність видимого зв'язку між власниками АЗС – усі вони піднімають і опускають ціни одночасно. При цьому ані Антимонопольний комітет, ані правоохоронні органи не бачать у цьому порушень. Крім того, українські споживачі не мають повної інформації про характеристики пального, що реалізується на заправках. Тож трейдер без жодних зусиль може видати звичайний бензин за «іменний» і брати додаткові 2 гривні з кожного його літра. Більше того, оскільки три одиниці октанового числа для сучасних двигунів – не така й велика різниця, районні заправки іноді видають 92-й бензин за 95-й. [23]

Підтвердженням підвладності вітчизняного ринку нафтопродуктів різним формам монополізації, включаючи узгоджені антиконкурентні дії, стало накладення Антимонопольним комітетом штрафів на нафтотрейдерів за узгоджені дії щодо підвищення ними цін на світлі нафтопродукти в січні 2013 року – січні 2016 року (на бензин А-95 за цей період ціни зросли з 10,78-11,6 грн/л до 22,97-24,99 грн/л). При цьому вітчизняне антимонопольне відомство виклало своє бачення проблем розвитку вказаного ринку в листі до Кабміну, в якому, зокрема, зазначалося, що ситуація на ринках нафти і нафтопродуктів (у тому числі скрапленого газу) характеризується значною ціновою нестабільністю, а також активізацією проявів недобросовісної конкуренції. [3]

Ситуація на українському ринку нафтопродуктів ускладнюється тим, що урядові структури нашої держави своїми діями також спонукають підприємців до картельних форм антиконкурентної поведінки на цьому ринку.

Наприклад, у 2006 р. Кабінет Міністрів України ініціював підписання Меморандуму про партнерство з компаніями, які провадять діяльність на ринку нафтопродуктів. Поряд з іншим цей Меморандум

передбачав створення експертно-аналітичної групи у складі посадовців центральних органів виконавчої влади та представників компаній. [18]

За період своєї діяльності вказана експертно-аналітична група неодноразово ініціювала рішення, спрямовані на реалізацію інтересів цих компаній на нафтовому ринку, як шляхом зниження для них тарифів на транспортні перевезення чи мінімізації трансакційних витрат, так і через перерахунок формули встановлення цін на пальне. Так, у 2012 році під тиском компаній-імпортерів нафтопродуктів згадана експертно-аналітична група дала згоду на збільшення ціни на бензин, не зважаючи на те, що достатніх передумов для цього на внутрішньому ринку не існувало. [9]

Як наслідок, вітчизняні експерти неодноразово критикували «меморандумний» підхід до регулювання діяльності нафтового ринку, вказуючи не те, що управління за допомогою домовленостей між урядом і представниками бізнесу є спробою замаскувати ручне управління ситуацією на ринку, а низька ефективність меморандумів, які лише фіксують непрозорі домовленості сторін, не в змозі вирішити реальних проблем, що веде до збільшення цін, а відтак кожне підписання меморандуму – це небажання вирішувати серйозні проблеми на рівні зміни принципів управління. [19]

Не позбувся згубної практики «управління за домовленостями» і нинішній уряд, який продовжує шукати компроміси з представниками ринку нафтопродуктів шляхом проведення спільних зустрічей і переговорів, на яких робляться спроби домовлятися і шукати компроміси, узгоджуючи короткострокові інтереси сторін. [6]

Таким чином, небажання уряду вирішувати проблему картельної інтегрованості вітчизняного ринку нафтопродуктів у принципі призводить до того, що в його межах відбувається неконтрольоване поширення численних неформальних інституційних норм, які консервують картельну модель функціонування цього ринку. Більше того, можна навіть вести мову про те, що ринок нафтопродуктів в Україні, на відміну від розвинених держав світу, регулюється насамперед неформальними інститутами, укоріненими протягом тривалого періоду часу.

У працях українських і закордонних авторів відзначається, що неформальні інститути мають переважно альтернативний до формальних інститутів характер, і можуть виступати у ролі допоміжних, акомодатійних, конкуруючих і заміщуваних. Допоміжні неформальні

інститути заповнюють прогалини, які виникають у формальних інститутах (наприклад у разі відсутності певної регулюючої норми, потреба у якій з'явилася у зв'язку з розвитком ринкових відносин). Акомодаційні неформальні інститути створюють мотиви для тих видів економічної поведінки, які суттєво змінюють наслідки дотримання формальних правил без їх прямого порушення (наприклад поширення тіньових операцій чи корупційних дій). Акомодаційні неформальні інститути можуть створюватися суб'єктами, які не схвалюють діючих формальних правил, але які неможливо змінити за допомогою існуючих формальних інститутів. Такі неформальні інститути допомагають поєднати інтереси господарюючих суб'єктів із діючими формальними інститутами, що може, з одного боку, призводити до зменшення ефективності цих інститутів, а з іншого – до їх посилення в разі браку стимулів до їх зміни. Конкуруючі неформальні інститути виникають тоді, коли існуючі формальні правила стають менш результативними та потребують свого перезавантаження, тобто вони потрапляють в систему діючих формальних норм та часто суперечать їм (так, наприклад, дотримання етичних стандартів ведення бізнесу часто відіграє значно важливішу інституційну роль ніж існуючі формальні покарання за порушення правил чесної конкуренції). Заміщені неформальні інститути виникають унаслідок функціонування неефективних та слабких формальних норм та беруть на себе їх функції з метою подолання інституційних пасток, заміщення відсутніх владних авторитетів та виправлення дисфункцій правових норм, що стає найбільш актуальним у період економічних трансформацій. Наприклад це стосується діяльності неформальних інститутів громадянського суспільства, зокрема волонтерських рухів, які часто беруть на себе роль формальних політичних і навіть державних інститутів, значно ефективніше виконуючи частину їхніх завдань. [5, с. 19]; [11]

Аналізуючи основні неформальні інститути, які сприяють монополізації українського ринку нафтопродуктів та спричиняють до його картельної інтегрованості, першочергову увагу слід акцентувати на акомодаційних і конкуруючих інститутах. Перші з них знаходять свій вияв у різного роду домовленостях між учасниками цього ринку та представниками урядових структур, у тому числі на основі підписаних спільних меморандумів і створених спільних експертних груп, покликаних підміняти собою існуючі нормативно-правові інститути і чинні регуляторні акти. Другі проявляються у поширенні

неконкурентних механізмів економічної поведінки суб'єктів вітчизняного ринку нафтопродуктів, які вдаються до узгоджених форм обмеження конкуренції, усупереч інтересам споживачів і держави.

З метою подолання деструктивного впливу описаних неформальних інститутів, які в сучасних соціально-економічних умовах набувають переважно латентного характеру і ведуть до зниження ефективності функціонування ринкового механізму ціноутворення на паливно-мастильні матеріали в Україні, першочергову увагу слід приділити нівелюванню негативного впливу цих інститутів шляхом усунення передумов для їх створення, укорінення та поширення в межах економіки нашої держави. Для цього необхідно ініціювати внесення відповідних змін у систему інституційного забезпечення вітчизняного ринку нафтопродуктів. Передусім це стосується розвитку допоміжних і заміщуваних неформальних інститутів, покликаних компенсувати деструктивний вплив окреслених акомодативних і конкуруючих інститутів.

Так, активізація таких допоміжних інститутів, як інститути громадянського суспільства, зокрема товариства захисту прав споживачів, науково-аналітичні центри та інформаційні агенції, дозволить мінімізувати ризики непрозорого прийняття рішень щодо узгодженого ціноутворення на ринку нафтопродуктів, а також суттєво звузить поле для зловживань і нечесної конкуренції з боку недобросовісних суб'єктів ринку.

Водночас, створення низки потужних конкуруючих інститутів в особі незалежних контролюючих органів, консалтингових служб, міжнародних спеціалізованих інстанцій, а також максимальна лібералізація цього ринку з метою його відкриття для конкуренції з боку іноземних компаній може стимулювати суб'єктів вітчизняного ринку нафтопродуктів уникати картельних змов і проявів антиконкурентної поведінки через суттєве збільшення ризиків, які вона тягнучиме за собою.

Висновки. Таким чином, пріоритетним напрямом ослаблення деструктивного впливу неформальних інститутів у контексті антимонопольного впливу на розвиток ринку нафтопродуктів у нашій державі є зміцнення тих інститутів, які спроможні чинити позитивний вплив на прозору діяльність учасників цього ринку. Передусім це стосується активізації інститутів громадянського суспільства з метою посилення їх впливу на підтримку конкурентних механізмів функціонування ринку нафтопродуктів, а також адаптації інституційних стандартів

розвитку цього ринку до європейських принципів антимонопольного регулювання.

Подальші дослідження у цьому напрямі доцільно сконцентрувати у площині трансформації стандартів ділової етики вітчизняних учасників ринку нафтопродуктів та ролі недержавних органів у цьому контексті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Архангельський Ю. Чи є шкода від монополій? / Ю Архангельський // Економіка України. – 2006. – № 11. – С. 62-69.
2. Валітов С. Конкурентне право України: навчальний посібник / С. Валітов. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 432 с.
3. Голубева О. АЗС оштрафували на мільйони гривень: Чи зупинить це зростання цін на паливо / О. Голубева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.112.ua/statji/azs-oshtrafuvaly-na-miliony-hryven-chy-zupynyt-tse-zrostannia-tsin-na-palyvo-349684.html/>
4. Горняк О. Теоретичні підходи до вимірювання рівня концентрації та монополізації на сучасних ринках / О. Горняк, В. Філіпович // Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова: Економічні науки. – 2012. – Вип. 1 (6). – Т. 17. – С. 14-23.
5. Гриценко О. Неформальні інститути впливу на владу в контексті економічного аналізу / О. Гриценко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2014. – № 2 (17). – С. 17-25.
6. Гройсман: надприбутків на ринку пального бути не повинно – «каратимемо нещадно» за зловживання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://economics.unian.ua/transport/2388780-groysman-nadpributkiv-na-rinku-palnogo-buti-ne-povinno-karatimemo-neschadno-za-zlovjivannya.html/>
7. Дахно І. Антимонопольне право : курс лекцій / І. Дахно. – К. : Четверта хвиля, 1998. – 352 с.
8. Дронова А. Ю. Інвестиційний аспект розвитку роздрібного ринку нафтопродуктів України / А. Ю. Дронова // Збірник наукових робіт. – Харків, ХНЕУ, 2010. – № 20 (96). – С. 21–23.
9. Експертно-аналітична група тимчасово збільшила ціновий коридор на бензин та дизпаливо на 10 коп [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/ekspertno-analiticheskaya-gruppa-vremenno-uvlechila-tsenovoy-01032012123000/>
10. Журик Ю. Актуальні питання антимонопольно-конкурентного законодавства України / Ю. Журик // Вісник господарського судочинства. – 2010. – № 6. – С. 82–87.
11. Институциональная структура общества. Формальные и неформальные институты. Сравнение механизмов принуждения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ornatus.ru/themes/ekonomika/institutsionalnaya-ekonomika/>

12. Кобець С. Світовий та вітчизняний досвід антимонопольного законодавства / С. Кобець // Держава та регіони : Серія «Економіка та підприємництво». – 2013. – № 4 (73). – С. 27-33.
13. Кузнецова Н. Конкурентное законодательство Украины: проблемы и перспективы / Н. Кузнецова, Ю. Семенюк // Юридическая практика. – 2003. – № 9. – С. 11–19.
14. Лагутін В. Шкода від монополій і користь від конкуренції: чи все так просто? / В.Лагутін // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 55-61.
15. Лесик В. Статистичний аналіз ринку нафтопродуктів : автореф. дис. на здобуття канд. екон. наук: спец. 08.00.10 «Статистика»/ В. Лесик.КНЕУ.– К.,2007.–20с.
16. Марков Б. Антимонопольне регулювання: зарубіжний досвід та межі його адаптації до реалій України / Б. Марков // Ефективна економіка. – 2014. – № 3. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2834/>
17. Матюшко П. Антимонопольна політика Європейського співтовариства / П. Матюшко // Юридичний журнал. – 2003. – № 12. – С. 124–129.
18. Меморандум про партнерство між Кабінетом Міністрів України та підприємствами і компаніями, які провадять діяльність на внутрішньому ринку нафти та нафтопродуктів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/643_310/
19. Меморандум як маскхалат адміністративного свавілля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2007/08/22/146256/>
20. Остапко А. Кон'юнктурні дослідження діяльності України на міжнародному ринку нафтопродуктів // Торгівля і ринок України : темат. зб. наук. пр. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2009. – Вип. 28, т. 1. – С. 113–120.
21. Рябцев Г. Концептуальні засади державної політики розвитку ринку нафтопродуктів в Україні : автореф. дис. на здобуття докт. наук з держ. упр.: спец. 25.00.02 „Механізми державного управління”/ Г. Рябцев. – К.: НАДУ при Президентові України, 2013. – 36 с.
22. Семів Г. Модель імпортозаміщення на вітчизняному ринку світлих нафтопродуктів / Г. Семів, С. Семів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: fkd.org.ua/article/download/109952/105443/
23. Сінченко Д. Картель «АЗС». Хто влаштовує змови на ринку нафтопродуктів / Д. Сінченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2017/07/10/626902/>
24. Ульянченко Ю. Антимонопольне регулювання конкурентного середовища в аграрному секторі економіки України / Ю. Ульянченко // Публічне управління: теорія та практика. – 2013. – Вип. 3. – С. 125-129.
25. Харук В. Ринок нафтопродуктів України як об'єкт інвестування / В. Харук // Вісник Хмельницького національного університету 2014. – № 4. – Т. 1. – С. 148-150.